

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 4.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

reciti
Budapest • 2015

Készült az OTKA 104758. sz. pályázat támogatásával
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja • www.reciti.hu
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötetészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

A közköltészet csúfolóinak továbbélése, átalakulása a XIX. századi vőfélyversekben

A magyar folklorisztika kezdettől fogva érzi, sejtí – Küllős Imola számos publikációja és egyetemi előadása óta pedig konkrét adatokkal megtámogatva egy ideje már tudja is –, hogy lakodalmi költészetünk forrásvidéke a közköltészet háza táján keresendő.¹ A vőfélyversek deákos stílusa, mesterkélten tudalékos nyelvezete, mitológiai és biblikus témákat felvonultató dagályos, prédikációs hangvétele volt az első stílusjegy, amely megragadta a kutatók figyelmét. A vőfélyversek elmaradhatatlan velejárója, szinte kötelező tartozéka, az írásban való rögzítés, a kéziratos vagy nyomtatott írásbeliség volt a második feltűnő jellegzettség. Az évszázadokat átívelő, szinte már szívós és csökönyös változatlanság, a szövegek mélységes konzervativizmusa és merev állandósága pedig a harmadik pont, amely után felmerült a kérdés sokakban: népköltészet ez egyáltalán?²

E kérdést a folklorisztika budapesti iskolájában nevelkedett generációk rendre megválaszolják, bizonyítva, hogy a mi szaktudományunk számára a szűkebben vett paraszti szájhagyományon túl is léteznek bennünket érdeklő világok. Ezúttal egy jellegzetes műfaj, a csúfolók példáján szeretném érzékeltetni a közköltészet és a vőfélyversek sokrétű kapcsolatrendszerét.

Az első vőfélyversek 1790 körül jelentek meg a váci nyomda ponyvafüzetein, körülbelül két-három év leforgása alatt sűrű egymásutánban kiadott versfüzé-

* A szerző a miskolci Herman Ottó Múzeum igazgatóhelyettese. A tanulmány a *Küllős Imola – tanítványai körében* címmel 2015. november 23-án az ELTE BTK Néprajzi Intézetében rendezett ünnepi tudományos ülésen elhangzott előadás szerkesztett, kiegészített változata.

1 KÜLLŐS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szóhagyomány), 259–304.

2 VÉGH József, *Táj- és népkutatás a középiskolában*, Bp., Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya, 1942 (A Magyar Táj- és Népkutatás Könyvtára, 6), 206–207; UJVÁRY Zoltán, *Népi kéziratos verseskönyveink*, Műveltség és Hagyomány, 1–2(1960), 111–146; KATONA Imre, *Vőfélyvers = Magyar néprajzi lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula, V, Bp., Akadémiai, 1982, 598–599; KOMÁROMY Sándor, *A XVIII. századi sárospataki kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények*, Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék, 1992 (Folklor és etnográfia, 61).

rekben.³ A századvég és a századforduló kéziratos énekeskönyveiben (*Dávidné Soltári, Jankovich Miklós: Nemzeti Dalok Gyűjteménye, Pál István-énekeskönyv*) már felbukkannak az első ponyvaszerzők, Mátyus Péter és anonim kortársa szerzeményei a lakodalmi mulatóversek és köszöntők sorában. Az első paraszti-mezővárosi környezethez köthető kéziratos vőfélyversgyűjtemény a legjobb tudásunk szerint a *Makói énekeskönyv* lapjain maradt fenn, 1826-ból.⁴ Az 1830-as, 1840-es évektől kezdve aztán egyre több kéziratos vőfélykönyvre bukkanhatunk a közgyűjteményeinkben, nem kis részben a vidéki, megyei múzeumok néprajzi adattáraiban. Az írást kedvelő paraszti specialisták, vőfélykedő falusiak vagy hivatásos lakodalmi vőfélyek saját keze írását mindvégig kíséri és gyakran a tollukat is vezeti a nyomdákban kiömlő ponyvafüzetek mérhetetlen tömege. Az első világháború és az országvesztés aztán egy csapásra véget vet a vőfélyversek első korszakának,⁵ de ez a szöveghagyomány mindent túlél. Jól bizonyítja ezt az interneten megtalálható vőfély specialisták mai kínálata. Lakodalmi szövegeik között Mátyus Péter 220–230 évvel ezelőtti sorait ma is megtaláljuk, mégpedig gyakran változatlan formában.

A vőfélyversek funkciójuk szerint két nagy csoportra oszthatók: 1) az esküvői szertartást és a lakodalom szokásrendje szerinti forgatókönyvet kísérő, szokásszervező funkciójú *vőfélyrigmusok*, 2) a lakodalmi étkezések körül sűrűsödő, mulattató vagy intő-oktató célzatú *mulatóversek, tálalóversek, köszöntők*.⁶ A szöveghagyományt hordozó írásbeli közeg jellemzői alapján azonban másféle beosztás kínálkozik – és a csúfolók továbbélésének bemutatása szempontjából is célszerűbb nem kettő, hanem három csoportra osztani a szövegeket. Az első marad a *vőfélyrigmusok* csoportja, amelyben a lakodalom menetéhez kötődően a vőfély irányítja, kommentálja, felvezeti és dramatizálja vagy egymásba átvezeti az egyes szokásmozzanatokot (mint a menyasszony búcsúztatása, a hérészek érkezése, indulás a paphoz, megérkezés a lakodalmi házhoz és hasonlók). A második a mulatóversek, tálalóversek, köszöntők közül kiemelt *tálalóversek* csoportja, ezekkel „bekonferálja” a vőfély a lakodalmi étkezések fogásait, a középkori-kora újkori főúri lakomák ceremóniamestereinek kései utódaként, az egykori fogásnóták emlékképeit felidézve, aktualizált és divatos szöveges körítéssel. Ezt a két csoportot tartalmazzák a „hivatalos” versgyűjtemények: a pony-

3 TÓTH Arnold, *Nyomtatott vőfélykönyvek, vőfélyverses ponyvák a XIX. században = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 3*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2014, 286–292.

4 KÜLLŐS Imola, *Makói énekeskönyv = Makó néprajza*, szerk. Tóth Ferenc, Makó, Bába, 2008 (Makó monográfiája, 3), 631–656.

5 Tóth Arnold, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek a 19. században*, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2015 (Officina Musei, 22), 18–21.

6 *Uo.*, 263, 350. Hasonló csoportosításban közli a vőfélyverseket: *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István, Küllős Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 8; a továbbiakban: RMKT XVIII/8), 408–464.

vanyomtatványok és az ezeket másoló, variáló kéziratok. A harmadik, a *lakodalmi mulatóversek* csoportja ezektől hangvételeiben, mondanivalójában, stílusában jelentősen különbözik. Szókimondó, tréfás, pajkos, gyakran trágár, obszécén, vulgáris szövegvilág; sértegetés és nagyotmondás, hazudozás és kéregetés, nyomdafestéket nem tűrő szóhasználat jellemzi. Nem is szerepel a „hivatalos” lakodalmi kánonban, s rendre hiányzik a nyomtatott mintákat követő, forgatókönyv típusú kéziratossá váló művekből is. Megvan viszont azokban a vegyes gyűjteményekben, amelyek vagy saját kútfőből, vagy emlékezetből, vagy mások kézíratainak másolása és variálgatása útján születtek, a vaskos omniáriumokat összeállító literátus népi szerzők, vagy a pajkosabb kedvű falusi értelmiség tagjainak tollából.⁷ Az ismeretlen szerzőjű *Pacséri vőfélykönyv*, a több szerzőt is felvonultató *Kisgyőri kézirat* vagy Ozsváth Bertalan *Taktabáji vőfélykönyve* szép számmal tartalmazza ezt az archaikus, sőt az 1900-as századfordulón már kissé anakronisztikus, száz-kétszáz évvel korábbi verssorokat továbbélő szöveg-hagyományt.⁸

Töredékesség, szétszóródás – vándorstrófákban, sorpárokban való továbbélés

A lakodalmi vacsora közben, a táncok szüneteiben, az ételre várakozás alatt vagy egy-egy dinamikusabb bor- és pálinkafogyasztási periódus közepette elmondott szórakoztató versek között 1) csúfolókat, 2) hazugságverseket, 3) intő-oktató célzatú verseket és 4) borköszöntő, pohárköszöntő mulatóverseket találunk a XIX. században. A közköltészeti előzményekhez képest azonban lényeges változás, hogy ezek a legritkább esetben szerepelnek „tiszta” formában, egységes, egy végtében elmondott, „valódi” mulatóversként. Van persze néhány jellegzetes kivétel: a *vőfélyek vitája a házasságról* például egy önmagában álló, más szövegtípusokkal nem keveredő, tisztán intő-oktató célzatú mulató vőfélyvers.⁹ A *képtelen ételsor* és a *messziről hozott étel-ital* toposzait variálgató, változatos és hosszú szövegek – amelyekkel a vacsorára való várakozás közben szórakoztatják a násznépet – szintén önállóak, ritkán kapcsolódnak más versekhez.¹⁰ Hasonlóan egységes a *Káposztapénz-szedéskor* elmondott vers, amellyel a

7 A kéziratípusokra vonatkozóan lásd Csörsz Rumen István, *Könyvek önmagunknak: magyar kéziratípusok a 18–19. században = Az olvasó – az olvasás: Irodalmi tanulmányok*, szerk. L. SIMON László, THIMÁR Attila, Bp., Fiala Írók Szövetsége, 1999 (FISZ Könyvek, 1), 75–89; ill. ennek nyomán TÓTH Arnold, *19. századi kéziratossá váló művekből és a népi írásbeliség*, Ethnographia, 124(2013), 156–188.

8 Az említett három kéziratot ismerteti és szövegeit részben publikálja TÓTH, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek...*, i. m., 91–109.

9 Két szövegpélda: RMKT XVIII/8, 404–407.

10 Néhány jellemző példa: *Uo.*; TÓTH, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek...*, i. m., 353–356.

lagzi végén a zenekart búcsúztatja, és számukra adományokat gyűjt a vőfély – cigánycsúfoló formájában.¹¹ A mulatóversek többsége azonban nem ilyen önálló szöveg: nincs saját jogon forgatókönyvi helyük a lakodalom menetében, és a kéziratok gyűjteményekben sem önálló címen, sorszámom szerepelnek. A XIX. században már egy szétszóródott, töredezett, megváltozott szöveg hagyományról beszélhetünk: közköltészeti csúfolók „csökkentett üzemmódban”. Az egykor önálló, összefüggő verseknek nem teljes változatai találhatók meg a vőfélyversek között, hanem azoknak csak a témái, toposzai, motívumai, és gyakran a XVIII. századi szövegeknek néhány sornyi, egy-két versszaknyi variánsai. Jellemzően más funkciójú szövegekhez, mégpedig ünnepélyes, komoly célzatú, fontos szokásmozzanatokot kísérő versekhez kapcsolódnak zárlatként, toldalékként. És jellemzően vándorstrófaként viselkednek: más-más kéziratokban más-más forgatókönyvi helyzetben bukkannak fel ugyanazok a verssorok, strófák. Az éjféli körüli szokások fénypontját jelentő pártalevétel szokásmozzanatának köszönhetővérséhez Ozsváth Bertalan *Taktabáji vőfélykönyvében* (1899–1905) például zárlatként néhány strófányi vaskos cigánycsúfoló kapcsolódik. Tokaj-Hegyalján ennek változatai a lakodalmat berekesztő hajnali búcsúzóversekhez tapadnak, míg a bánfalvai *Béres János vőfélykönyvében* (1907–1908) a másnap reggeli menyasszonykontyolás kezdődik hasonló cigánycsúfolóval.¹²

Töletek is tehát, hív jó muzsikások,
Töletek is mindjárt ily formán búcsúzom:
Holnap korán reggel négykézláb álljatok,
Mint kutya a dögöt, egymást faldossátok!

Hogy a rih leljen meg később benneteket,
A zsidó adná el a ti bőrötöket.
Lesz a bőrötökből egy karikás ostor,
Rontsa el mellyeteket egy nagy zsíros csupor!

Elvigyen az ördög, nem mondok már többet,
Nyúzzatok egeret, egy nagy pondros ebet!
Feleségetek is holnap süt egeret,
Mert a zsebjébe tett vagy hatvan egeret.

Követem döghúson hízott testeteket,
Hogy Plútó pokolba vigye lelketeket!

11 TÓTH, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek...*, i. m., 436–439. (*Taktabáji vőfélykönyv*, 1899–1905)

12 BÉRES JÁNOS, LAKI LUKÁCS LÁSZLÓ, *Bánfalvai lakodalom a 20. század elején*, Bánhorvát-Edelény, Bánhorvát Község Önkormányzata, 2002, 63.

Elsőbb sütögesse ki a szemeteket,
Húzzon tüzes nyársra mind a négyeteket!

A cigány, ha itass, a kutyát koslatja,
Hányja ki a nyelvét, a farkát feltartja.
A cigány vonóját mindjárt meggyantázza,
A kutya farán a legszebb nótát húzza.¹³

A többnapos lakodalom rendje szerint az éjféλι pártalevételt és menyasszonyfektetést követte egy másnap reggeli szokásmozzanat, a kontyolás. Az ehhez tartozó, *Menyasszony-felköszöntő asszonyfövel* című vers első, ünnepélyes része – az előzőhöz hasonló logika mentén – egy lány- és asszonycsúfoló második résszel zárul.

Mert be.....elére,¹⁴
Sok gond vagyon fűzve rá a főkötőre.
Ezt kevélyen szokták asszonyok viselni.
Csakhogy magukénak tudták egykor tenni.

Nézd csak a nyoszolyót, de kevély kontyával,
Hogy sokszor csak tréfál, komádzik urával!
Mely kevélyen tartja fejét örömében,
Csipkés főkötője vagyon a fejében.

Nyoszolyóleány is gondolja magában,
Bár fésűt tehetne egyszer a kontyába!
Mert sokkal is inkább járn.....¹⁵
Mintsem mind csupán.....¹⁶
Mert azt mondja, illik.....¹⁷
Kinek főkötője, kinek kontya vagyon.¹⁸

A vacsora közben zajlott a szakácsasszonyok számára való adománygyűjtés, a *kásapénz-szedés*. Ozsváth Bertalan *Taktabáji vőfélykönyve* több ide tartozó verset is tartalmaz. Ezekben a 2–4 versszakos szövegekben egy-egy sor, sorpár erejéig találunk az iszákos asszonyokra és kikapós menyecskékre utaló kiszólá-

13 Тóти, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek...*, i. m., 342–343. (*Taktabáji vőfélykönyv*, 1899–1905)

14 [hiányzó lapszél]

15 [hiányzó lapszél]

16 [hiányzó lapszél]

17 [hiányzó lapszél]

18 *Uo.*, 346–347.

sokat, amelyek a csúfolókra jellemző hangvételt kölcsönöznek az adománykérő verseknek.

Uraim, jól tudjuk a tűznek mivoltját,
Ez a szakácsasszony teliitta magát.
A kása megköpte, nézzétek a karját,
Ki sem nyújthatja kanálfogó markát.¹⁹

* * *

Melynek egyik kezét megköpte a kása,
Oly seb esett rajta, alig vagyon mása.
Valaki nem hiszi, fordítsa a hátára,
Mindjárt reá talál a bolhák várára.²⁰

* * *

Násznagy uram pedig a sebet megnézzze,
Hogy ő a fizetést ingyen ki ne szedje!
Nekem is azt mondta, hogy majd ad belőle,
De ha nem ad, hanyatt fordítom érte!²¹

Válogatás – továbbélés a változásokhoz igazodva

A töredékesség és szétszóródottság mellett második jellegzetesség a válogatás: a XVII–XVIII. század bőséges terméséhez képest csak néhány tematika, néhány szövegtípus, néhány toposz és motívum marad fenn az idő rostáján. A vőfélyvers alkalomhoz kötött, funkcionális költészet: csak a lakodalom kontextusában használható és értelmezhető. Ezért a névtelen szerzők tömege azokat az elemeket használja és élte tovább, amelyek megtalálják a helyüket, szerepüket a lakodalmi közegben, és képesek alkalmazkodni a szokás forgatókönyvének változásaihoz. A közköltészet lánycsúfolói általában a lányok lustaságát, részegességét, kacérkodását, kihívó viselkedését, csapodár természetét pellengérezik ki.²² A vőfélyversek között mindössze két jellegzetes tematika marad meg közü-

19 *Uo.*, 444. (*Taktabáji vőfélykönyv*, 1899–1905)

20 *Uo.*, 440. (*Taktabáji vőfélykönyv*, 1899–1905)

21 *Uo.*, 442. (*Taktabáji vőfélykönyv*, 1899–1905)

22 *Közköltészet I: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, mts. Csörsz Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4; a továbbiakban: RMKT XVIII/4), 55–78.

lük: a női lustasággal kapcsolatban a szövés-fonás elhanyagolása, illetve a fésületlen, mosdatlan külső és a rendezetlen háztartás motívumai:

Frissek most a jányok, úgy jár, mint a kecske,
Ilyenkor azon van, lehetne menyecske!
Ha az legényt látja, a sertésnek így szóla:
Kuss te, kuss te, mer' ő átugorja.

Ha az farsang elmúlik, anyjának így felele,
Hajtsad a sertést, mert elesik benne,
Mindján' tunya, lomha, sepreten a háza,
Taju nélkül csak ritkán van a haja.

Ilyenkor csakugyan rátartják magukat,
Mert ha az jánynéző nyitja ajtajukat,
Frissen jár a házba, kiált a mocskára,
Kapja az orsóját, ül a guzsalyára.

Felele pajtásának, már látom, el nem vesznek,
Ma csakugyan fel kell vennem az előpénzemet,
Megért a rétemen a fű, a kasza sem fogja,
Egy legény már próbálta, beletört a kocsa.²³

A részegesség, az asszonyok iszákossága a másik gyakori közköltészeti téma.²⁴ Az urát megcsaló, kijátszó, részeges asszony a XVIII. századi iskoladrámák kedvelt zsánerfigurája, illetve a korabeli anekdotákban is gyakran szerepel a jámbor férj küzdelme az iszákos feleséggel.²⁵ A XIX. századi kéziratos vőfélykönyvekben ebből annyi marad, hogy a násznépet általában az ivásra, mulatásra buzdító versek gyakran intik a nőket a mértékletességre. A részeg asszony szimbóluma, a *félreálló konty* – a XVIII. századi közköltészeti asszonycsúfolók egyik jellegzetes motívuma – szintén továbbél a vőfélyversekben:

Menyasszonyunk is nagyon szomjazik,
Szomjúságában színében változik,
De mégsem mondja, mert csak azt gondolja,
Hogyha bort fog inni, félreáll az kontya.

23 TÓTH, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek...*, i. m., 407. (Kisgyőri kézirat, 1841–1843)

24 RMKT XVIII/4, 93–129.

25 *Uo.*, 380.

Ne gondoljon véle, hogyha félreáll is,
Nem állhat az félre, mert még talán nincs is!
De még ha volna is, nem állhatna félre,
Mert egy vagy két ital nem taszít a földre.²⁶

* * *

Bort ne igyon, nem javaslom,
Mert attul pöröl az asszony.
Borra ne is légyen gondja,
Mert majd félreáll a kontya!

Nem állhat az félre nagyon,
Mert még csak az helye vagyon.
Amint tetszik, azt csináljon,
Ha tetszik, hát bor[t] is igyon!

Mert az asszonyok úgy szokták,
Más előtt a bort nem isszák.
Hanem mikor maguk vannak,
Akkor szintúgy poharaznak.
Teli töltik a kulacsot,
Úgy csapják félre a kontyot, vivát!²⁷

* * *

Asszonyok, menyecskék, hozzá kell most nyúlni,
El szokott a jó bor asszonyon is csúszni.
Csak hogy köztük tőle, ne legyen ám mondva,
Ne álljon ma félre senkinek a kontya!

Borból a fejeznép képesen fogyasszon,
Mert nincs rútabb látvány, mint a részeg asszony.
Egyszer láttam egyet, hej, de megutáltam,
Még ha rágondolok is, borsózik a hátam!²⁸

26 TÓTH, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek...*, i. m., 126. (*Pántzél János énekeskönyve*, Kecskemét, 1839)

27 *Uo.*, 126–127. (*Pántzél János énekeskönyve*, Kecskemét, 1839)

28 *Uo.*, 127. (*Taktabáji vőfélykönyv*, 1899–1905)

A lány- és asszonycsúfoló vőfélyversek egy jelentős része szokimondó nyíltsággal, a trágárság határait súroló közönséges nyelvezettel beszél a szexualitásról. Az ide tartozó szövegek a közköltészet *kurvacsfúfoló*ival mutatnak stílusbeli és tematikai rokonságot.²⁹ A különbség az, hogy a közköltészetben ezek elsődleges formája a név szerint, felsorolásszerűen strófákba szedett kipellengérezés, míg a XIX. századi kéziratos vőfélykönyvekben inkább a nyoszolyóasszonyra, nyoszolyólányra vagy a menyasszonyra tett erotikus célzások és obszcén utalások a jellemzőek.

Hát neked mit mondjak, nyoszolyóleányom?
Már régen az eszem azon vetem, hányom,
Mert ezen az éjjel jól lesz véled dolgom,
Mert előttem, hidd el, hogy kedves vagy nagyon,
Tudom, a pajtásom gyakran az ágyba nyom.³⁰

* * *

Jó komám, láttam a minap a kelmed lányát,
Félig fel találta fogni a szoknyáját.
Mindenütt megláttam az ágyéka táját,
Még meg ami nagyobb, a szép fehér combját.

A te fiadnak is jut eszembe formája,
Annak is van egy rossz, rongyos gatyája,
Abbul is kilátszott a fasza baltája,
Elfordultam tőle, nem nézhettem rája.

Most harangozáskor múlt esztendeje,
Annak a kislánynak kinőtt az eleje.
Mendikás koromba ültem az mellyére,
Az öcsém magát csak úgy verte öbeléje.³¹

Mit nevensz, te vén kofa, te is olyan voltál,
Az iborkafára csak nemrég jutottál.
Te is olyan csecses faros vén lány voltál.

29 RMKT XVIII/4, 84–93.

30 TÓTH, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek...*, i. m., 130. (Sárándi József vőfélykönyve, Újcsanáros, 1894)

31 Változata a XVIII. század végi sárospataki *Kozma-ék.*-ből: RMKT XVIII/4, 135. sz.

Hát mit nevensz? Lepjen meg a tetű,
Kilencezer olyan, mint egy szőrös kesztyű!
Hogy ha megcsíp, akkor is azt mondjad, hogy
Ha nem hiszed, ehel is van kérő.

A nyoszolyólánynak igen nagy a baja,
De hogy mi lehetne, azt ő nem tudhatja.
A kis vőfi pajtás becsi.....
Nyoszolyó leányunk.....³²

A kommunikációs helyzet és a közlésmód megváltozása

A szövegek „rostán való fennmaradása”, a válogatás jelensége a nemzetiségcsúfolókban is tetten érhető. Átrendeződik a nemzetiségek szerinti megoszlás: eltűnik a közköltészet német- és tótcsúfolóinak dominanciája,³³ és szinte egyedülként uralja a szövegtípust a cigánycsúfoló. Érthető, mert korszakunkban a lakodalom állandó résztvevője a cigányzenész, a cigánybanda, így az őket gúnyoló mulatóversek nagy számban és sok változatban megtalálhatók a kéziratos vőfélykönyvekben. Jellemző változás, hogy átalakul a szövegek kommunikációs alaphelyzete, megváltozik a közlésmód. Míg a közköltészeti versanyagban általában 3. személyben, történetmesélő-narratív közlésmódban (vagy 1. személyben, önsajnálató, tréfás panaszalként) szólal meg a cigánycsúfoló, addig a vőfélyversek többnyire 2. személyben, a cigányokat megszólítva, hozzájuk beszélve hangzanak el. A közköltészetben gyakori témák, szüzsék és toposzok (a cigányok vallásossága és temploma, a cigányok harca a hideggel, a cigányok eredete, cigánytemetés és halottas játékok, cigányprédikáció)³⁴ a lakodalmi versek között ritkán jelennek meg. Ezek helyett egyetlen tematikai csoport: a cigányok szokásai, tulajdonságai, társadalmi helyzetük és a velük kapcsolatos negatív sztereotípiák (éhezés, dögevés, ürülék megevése) maradnak meg. Jellemzőjük a trágár hangvétel és vulgáris stílus, amely még a lánycsúfolóknál is közönségesebb nyelvezettel szólítja meg a cigányokat. Ennek oka az a társadalmi helyzet, amelyben a cigányzenész az alávett és kiszolgáltatott szerepet játssza, miközben a velük kapcsolatban elhangzó, őket gúnyoló és rajtuk élcelődő obszcén tréfákon jókat derül a násznép.

A leggyakoribb közköltészeti toposzok közül több is megtalálható abban az egyetlen strófában, amely – a töredékesség és szétszóródás jegyében, vándor-

32 [hiányzó lapszél]; ТóTH, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek...*, i. m., 130–131. (*Taktabáji vőfélykönyv*, 1899–1905)

33 KÜLLÖS, *Közköltészet és népköltészet*, i. m., 174–195.

34 *Uo.*, 195–228.

strófaaként – a kisgyőri lakodalom *Koszorú köszöntés* elnevezésű szokásmozzanatának ünnepélyes köszöntőjéhez záratként kapcsolódik. Érdekessége a kínai származás elmélete: elképzelhető, hogy az ázsiai, indiai származáselmélet félreértéséből keletkezett ez a szövegváltozat, talán egy helyi szerző saját alkotásaként. A *selyem mente, nadrág, dolmány* motívumának közköltészeti előzményei pedig jól ismertek azokból a szövegtípusokból, amelyek a cigányok feltűnő, valós társadalmi helyzetükkel merőben ellentétes cifrálkodásán gúnyolódnak.³⁵

Mikor magyaroknak Zsigmond volt királyok,
Akkor Kína közül jöttek a cigányok.
Selyem volt mentéjek, nadrágok, dolmányok,
Most is rá vágynának a kutyacsínaltok!³⁶

A cigánycsúfolók egyik népes csoportját alkotják azok a versek, amelyekben az *éhes cigány* zsánerfigurája képezi a gúnyolódás tárgyát. Ez jellemzően a tálalóversekben fordul elő, bennük a komikum forrását a bekonferált fogás gazdagsága (túrós csusza, kalács, nyoszolyóasszony ajándéka) és a vele szembeállított éhes, szűk hasú, aludtтеjen élő cigány kontrasztja jelenti. Az éhezés és koplalás mellett a *dögevés* motívuma is továbbél, amely a közköltészetben a cigányokra vonatkozó etnikus sajátosságként, állandósult sztereotípiaként jellemző. Ez gyakran a *képtelen ételsor* toposzához kapcsolódik, illetve annak cigánycsúfoló funkciójú változataként jelenik meg, olykor a közköltészeti előzmények közvetlen, szövegszintű továbbéléseként.

Bandi! Vedd fel te is a brügöt válladra,
Lódulj hazafelé, kedves szállásodra!
Egy nagy döglött lovat húztak a konyhádra,
Már most sütik-főzik, pompás vacsorára.

Kommendálom neked, invitáld Lacit is,
A nagy vendégségből ne tagadd ki őt is!
Gondolom, jut abból a harmadiknak is,
Van is a Körösben, lesz bőven ital is!³⁷

* * *

35 KÜLLÖS Imola, *Cigányok a régi magyar közköltészetben a XVII. századtól a reformkorig*, Szekszárd, 2003 (Romológiai Kutatóintézet Közleményei, 9), 116–130.

36 TÓTH, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek...*, i. m., 132. (*Verses gyűjtemény: kisgyőri szerzemények*, KLEIN Károly, Eger, 1913)

37 Uo., 134. (*Taktabáji vőfélykönyv*, 1899–1905)

A muzsikásoknak fő egy fakalapács,
Dróttal megspékelve egy pár tatár korbács.
Lesz még itt egyéb is, csitt, egyet se kiálts,
Mint éh farkas, szádat csak előre kitátsd!

Ezek után lesznek ily drága étkek már,
Csizmasarok reszelve, serben pirult kantár,
Ráspollyal spékelve egy régi rozsdás zár,
Malacocska helyett egy egész sült számár.

Egy görcsös botot is az elébb vezettek,
Amit eddig, tudom, a kohóba tettek.
Kénköves levest már megkészítettek,
Ez szájatok ízét meghozza, higgyetek!

A malacok bőgnék, nevet a vén kakas,
Döglötten nyújtózik, ordít egy nagy farkas.
Tele van hóból sült pereccel egy nagy kas,
Nyárson számotokra pirul egy tál sas.

Ezek után lesznek: tök, lencse olajjal,
Innivaló pedig timsó víz ó hájjal.
Egyetek purgyéstud földre zuhanással,
Pacal mellé hurka, döglött kutya vajjal!³⁸

A cigánycsúfolók másik nagy csoportjának központi tematikája a cigányok *kivégzése, felakasztása*. A közköltészetben ez a szövegtípus a csúfolókra kevésbé jellemző, a lakodalmi versek között azonban gyakran előfordul. Az 1826 előtti *Makói énekeskönyv*ben is található a vőfélyversek mellett egy cigányakasztásról szóló csúfondáros panaszdal, az akasztófa és az istráng említésével.³⁹ A későbbi szövegekben a vőfély a kivégzéshez tartozó motívumok egész tárházával: a vármegyeházával, kötéllel, hollóval, hóhérral, tatár korbáccsal fenyegeti a rosszul teljesítő zenekart (azon belül is a ranglétra legalján elhelyezkedő *brúgóst*, azaz nagybőgőst). A szövegtípus előképét a *kivégzés előtti búcsúénekek* és *latorbúcsúk* jelentik, amelyeknek továbbélése a betyár-folklórban jól ismert.⁴⁰ Azonban itt is módosul a kommunikációs helyzet: az

38 *Uo.*, 135. (*Taktabáji vőfélykönyv*, 1899–1905)

39 RMKT XVIII/4, 253–254.

40 KÜLLŐS Imola, *A latorköltészet és a betyár-folklór összefüggéseiről*, *Ethnographia*, 115(2004), 405–433.

önsajnálató, bocsánatkérő vagy éppen hengegő hangvételő, egyes szám első személyben előadott búcsúének helyett a cigányokat megszólító, őket fenyegető, megátkozó, nekik erőszakos halált kívánó csúfondáros gúnyvers formájában él tovább a tematika:

Pálinkát hoztam vendégek számára,
Nagy örömmel tegyed, cigány, kezed muzsikádra!
Mert ha nem indítod vendégemet táncra,
Húzzon fel a hóhér az akasztófára!⁴¹

* * *

Még egy szűkölködő van a saroglyába,
A brúgós cigányunk majd meghal bújába.
Azt mondta, hogy ha nem jut az ő brúgójába,
Mindjárt beleugrik a bába odvába.

Szánom, szánom szegényt, hogy úgy öli magát,
Ássa ki a holló a szeme világát!
A palotán fújja a szél dúdolóját,
Fossa a kőfalra a szeme világát!

De mit mondok, talán kár is volna,
Hát aztán minekünk vajon ki brúgolna?
E szép hivatalos vendég vajon hogy táncolna?
Jobb volna, ha a sas a fején kopácsolna!⁴²

* * *

De azután velők majd el is húzatom,
Ha pedig nem húzzák, mind sorra nyúzatom.
Bőröket sámfára, kaptára húzatom,
Kordovány helyébe biz elárultatom!⁴³

* * *

41 TÓTH, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek...*, i. m., 139. (*Taktabáji vőfélykönyv*, 1899–1905)

42 Uo., 140. (*Sárándi József vőfélykönyve*, Újcsanáros, 1894)

43 Uo., 140. (*Taktabáji vőfélykönyv*, 1899–1905)

Hallod-e, te kontrás, néked szól az írás,
Az váradi várban lészen finom lakás!
Két fekete holló szemeden gödröt ás,
Míg hozzád szólok, légy rossz, nehéz nyavalyás!⁴⁴

Rejtőzködés – továbbélés más köntösben

A töredékesség és szétszóródás jegyében az ünnepélyes versekhez kapcsolódó cigánycsúfoló vándorstrófák, vagy az adománykérő versben felbukkanó aszszonycsúfoló sorok, sorpárok már következtetni engednek a változások negyedik fajtájára, a rejtőzködő továbbélésre. Legszebb példái ennek azok az etnikus sztereotípiák, amelyek a közköltészet német, tót, oláh, zsidó nemzetiségcsúfolóinak motívumait éltetik tovább egy más funkciójú szövegcsoporthoz, a találóversek között. A közköltészetben is gyakran felbukkanó téma a „nemzeti” ételek és italok szembeállításának, egymás étkezési szokásainak becsmérő gúnyolása. A magyarok boraival szemben jelenik meg a németek és a tótok söre, avagy a vízvás fertelmes szokása; a búzakenyérrel, pörkölttel, gulyással, pecsenyékkel szemben a tótok kásája és a németek káposztája, becsináltja. Állandósult jelzős szerkezetként kerül említésre nemes hazánk ősi címere, a káposztás hús vagy újabban a töltött káposzta. A nemzetiségeknek tulajdonított jellegzetes ételtípusokon való élcelődés – mint tematika és mint motívumkincs – továbbél a XIX. században, jóllehet szövegszintű egyezésekkel gyakran már nem lehet közvetlenül tetten érni a XVIII. századi előzményeket:

Azt mondja a magyar, nem étel a kása,
Csak tótoknak való ily Isten áldása.⁴⁵

* * *

Éltesse az Isten sokáig a tótot,
Magyarnak ne kelljen cipelni a drótot.
Kása a tótnak kedvenc eledele,
Remélem, meg lesznek elégedve vele!⁴⁶

* * *

44 Uo., 140. (*Sárándi József vőfélykönyve*, Újcsanános, 1894)

45 Uo., 142. (*Taktabáji vőfélykönyv*, 1899–1905)

46 Uo., 143. (*Bihari Lajos kéziratok gyűjteménye*, Kisgyőr, 1909–1911)

A víz az itálnak csak ártatlan neme,
Nem lát ettől kettőt az asszonyok szeme.
Nem is kellett ehhez sem sajtó, sem kocsis,
Sírva vigad ettől a csizmaszárás tót is!⁴⁷

* * *

Bort iszik a magyar, nem pediglen vizet,
Kocsmába a sörért csak a német fizet.
Bor az igazi nedv, abba van a virtus,
Más minden rossz lőrét verjen meg a Krisztus!⁴⁸

* * *

Kicsinált-becsinált nem igen sok léssen,
De szalonnás béles bőven vagon készen.
Mert a becsinált németeknek való,
Az magyar gyomrában pörkölt hús igen jó.⁴⁹

* * *

Ez nem gyászos hús, mint a német mondja,
Ki rántást tesz belé hagymából és vajból,
Nincs ebben semmi pancs, csak úgy egyszerűen,
Pásztortudománnyal ízesítve bőven.⁵⁰

* * *

Legjobb magyar étel a töltött káposzta,
Nem is zsidó fiú, aki ezt béhozta.
Nem rossz takarmány ez, hiszen meg van töltve,
Kétféle hússal szépen elegyítve.⁵¹

* * *

47 Uo., 145. (*Sárándi József vőfélykönyve*, Újcsanáros, 1894)

48 ZALABAI Zsigmond, *Hazahív a harangszó: Ipolypásztó népélete 1918–1945*, Bratislava, Madách, 1999, 166. (Ipolypásztó, 1893.)

49 TÓTH, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek...*, i. m., 146. (*Pántzél János énekeskönyve*, Kecskemét, 1839)

50 Uo., 146. (*Bihari Lajos kéziratos gyűjteménye*, Kisgyőr, 1909–1911)

51 Uo., 147. (*Sárándi József vőfélykönyve*, Újcsanáros, 1894)

Ezen butéliát tettem a csap alá,
De ezt a csapláros tele is csapolá.
Kihörpenté felét egy szakállas oláh,
Mondja: eredj, vigyed, jó lesz a konty alá!⁵²

A változások okairól

Milyen jelenségek okozhatták a közköltészet csúfolóinak vőfélyverses továbbélésében ezt a négyféle változást? A további kutatások, összehasonlító vizsgálatok, újabb szövegpárhuzamok és változatok bizonyonnyal árnyalják majd a képet, de a két leginkább szembeötlő okra már itt is felhívhatjuk a figyelmet. Az egyik, hogy a XIX. század derekán felerősödik a lakodalmi rigmusköltészettel kapcsolatban egy új értelmiségi megközelítés. A felvilágosodás és a nyelvújítás szellemében, az erkölcsnemesítés és a nyelvművelés szándékával, moralizáló attitűddel megszólaló szerzők igyekeznek javítani a vőfélyversek tartalmán és stílusán. Szócsövük a kor tömegkommunikációjának egyik leghatékonyabb eszköze, a ponyvanyomtatvány. Az olcsó vásári füzetekben írnak a helyes verselésről, az illő viselkedésről, és maguk is írnak szövegeket a gyakorló vőfélyek számára.

Egyed Antal (1779–1862) római katolikus pap, dunaföldvári plébános, költő, az MTA levelező tagja így ír 1852-ben: „Én is több előkelőkkel a lakomára hivatalos voltam. A beszédek, versek nem maradtak el, de oly összefüggetlen modorban, és hibás nyelvezetben történtek, hogy a jobb ízlésűek kívánatukat nyilvánítottak, bárcsak az ilyenféle beköszöntések is, míveltebb korszellemhez idomítva, csinosabb nyelven történnének.”⁵³ Ezért ki is ad egy saját verseiből összeállított ponyvát, melyben természetesen nincsenek mulatóversek, csúfolók, hazugságversek. A *Magyaróvári vőfélykönyv* 1847-ben a találóversek ellen emel szót, amikor ezt tanácsolja: „Még a közrendű emberek sem mind szeretik azt, ami sok, vagy felesleges; azért, ha tapasztalhatnék, hogy unakozzák a sok Ritmizálást, hagyjon el a Vőfély belőlök, a maga ítélete szerint [...] Ha pedig úri személyek találnának lenni, akkor ezeket teljességgel kihagyván, az étkeket egymás után minden lárma nélkül tisztességesen kelletik feladni.”⁵⁴ A vacsora közbeni mulatóversek használatával kapcsolatban önmérsékletre int a debreceni vőfélycéh alapszabálya 1863-ban: „[...] az ebéd vagy vacsora alatt, illedelmes és jobb érzést nem sértő elbeszélésekkel, élcelkedéssel mulattathatják a vendége-

52 Uo., 147. (*Taktabáji vőfélykönyv*, 1899–1905)

53 *Dunaföldvári vőfélyek' köszöntése lakodalmakon*, Pest, Müller Emil könyvnyomdája, 1852, OSZK PNY 566.

54 *Mennyegzői vígságra a' legeslegújabb Vőfélység, vagy is: A' szokásban lévő háromszori Vendégmeghíváskor, és a' mennyegzői ebédkor mondani szokott válogatott szép Beszédek és Versek*, Magyar-Óvárott, Czéh Sándor szab. Könyvnyomdánál, 1847, OSZK 270.195.

ket, azonban óvatosan legyenek, hogy ezekbe untatásig soha el ne merüljenek”.⁵⁵ Ezek a társadalmi elvárások nem kedveztek a csúfolóknak, mert azok a „szalonképesség” XIX. század közepén érvényes határán már messze túl voltak: nem illeszkedtek az egységesülő tömegkultúra felülről jövő ízlésbeli és viselkedési mintáihoz. Ezért szorul ki a lakodalmi mulatóvers a ponyva lapjairól, és húzódik egyre visszább a kéziratos és szóbeli hagyományozódás területére.

A másik ok, hogy a lakodalom menete a XIX. században jelentős változásokon megy keresztül. A történeti szokáskutatás ezen a téren még adós egy komoly lakodalom-történeti összefoglalással, de ha csak a Részó Ensel Sándor⁵⁶ által összegyűjtött leírásokat összeolvassuk, kirajzolódik a folyamat: a többnapos, több helyszínen tartott lakodalom modellje az egyszerűsödés felé tart, egyes szokás-mozzanatok elmaradnak, az étkezések száma és időtartama csökken a korszakunk vége felé haladva. Ez a változás a vőfélyversek belső arányainak módosulását eredményezi. A vőfély szórakoztató funkciója visszaszorul, és a lakodalmi mulatóversek aránya csökken, míg a vőfély szertartásvezető és lakomarendező (sőt, napjainkra rendezvényszervező) feladata erősödik, ami a vőfélyrigmusok és a tálalóversek erősödését hozza magával.

55 BÉRES András, *A debreceni vőfélycéhről = Az alföldi vőfélyek hagyományai*, szerk. GYÖNYÖRŰ Zsigmond, Földes, Karácsony Sándor ÁMK és Könyvtár, 2009 (Kárpát-medencei Vőfélyek Könyve, 1), 18–27.

56 RÉSÓ ENSEL Sándor, *Magyarországi népszokások*, szerk., vál. VEREBÉLYI Kincső, Bp., Osiris, 2000; Uő, *Magyarországi népszokások II*, szerk., vál. VEREBÉLYI Kincső, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2006.